

УДК 94:355.257.7(=112.1)(497.1)"1945/1950"(093.2)
94:327(497.1:430)"1945/1950"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.2.dim.75-105>

Оригинални научни рад

Примљен: 28. 9. 2019.

Прихваћен: 26. 11. 2019.

Наталија ДИМИЋ

Институт за новију историју Србије

natalijadimic@gmail.com

„На обнови Југославије радимо за Немачку“: немачки заробљеници, антифашисти, пропагандисти*

АПСТРАКТ: У чланку се анализира политички и идеолошки рад међу немачким ратним заробљеницима у Југославији, као и улога коју су немачки заробљеници имали у односи-ма између Југославије и Јединствене социјалистичке партије Немачке (ЈСПН) у периоду 1945–1950. Посебна пажња је посвећена и утицају који је сукоб Југославије и Информ-биоро имао на судбину немачких заробљеника из ФНРЈ.

Кључне речи: немачки ратни заробљеници, Југославија, Јединствена социјалистичка партија Немачке, југословенско-немачки односи

Око 35 милиона људи широм света задесила је судбина ратних заробљеника током и по окончању Другог светског рата.¹ Многи се нису вратили својим кућама,² многи су из заробљеништва изашли нарушеног физичког здравља, за неке је заробљеничко искуство

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (No. 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 Jürgen Weber, *Kleine Geschichte Deutschlands seit 1945*, (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2002), 10; Erich Maschke, „Das Schicksal der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges als Aufgabe Zeitgeschichtlicher Forschung“, у: K. W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1929*, Band I/1, 2. unveränderte Auflage, (Bielefeld: Verlag Ernst und Werner Giesking, 1976), xi.
- 2 *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, 2nd edition, ed. Johnatan Vance, (Millerton, NY: Grey House Publishing, 2006), 458–461.

имало пресудне идеолошке и политичке последице, а бројност ратних заробљеника у Другом светском рату оставила је дубок траг и на друштвени, породични и културни живот земаља из којих су поцицали.

За велики број Немаца рат, неизвесност, страх и страдања нису се завршили 1945. године. Око 11 милиона немачких војника нашло се у заробљеништву у преко 20 различитих земаља. Од тога, процењује се да је нешто више од три милиона војника доспело у совјетско, око 3,8 милиона у америчко, 3,7 у британско, а 245.000 у француско заробљеништво.³ О тачном броју Немаца у југословенском заробљеништву постоје различити подаци. Док немачка историографија говори о цифри од око 200.000–240.000 немачких и аустријских заробљеника,⁴ према званичним југословенским подацима објављеним у *Борби* 8. 2. 1949. у Југославији је 1945. године било укупно 221.287 заробљеника, од чега 84.453 Немца и 27.398 Аустријанаца.⁵ Непотписана анализа западнонемачког министарства спољних послова о положају немачке мањине у Југославији говори о цифри од преко 84.000 Немаца у југословенском заробљеништву.⁶ У извештају ЈСПН-а из фебруара 1950. истиче се да је у Југославији било око 80.000 немачких ратних заробљеника.⁷ Највећи део Немаца у југословенском ратном заробљеништву потицао је из групе армија Е, која се под врховном командом генерал-пуковника Александра Лера повлачила из Грчке и Албаније. Међу њима су били и припадници Тврђавске дивизије 41, која се већином састојала од чланова Казне-

3 Из британског и америчког заробљеништва око 700.000 Немаца послато је у Француску на рад на обнови земље. Подаци о броју заробљеника преузети из: Weber, *Kleine Geschichte Deutschlands seit 1945*, 10.

4 Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien*, 42.

5 Saopštenje Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ o repatrijaciji ratnih zarobljenika, Beograd, 8. februara 1949, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1949*, (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991), 12.

6 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), B2, 63, Die Lage der deutschen Minderheit in Jugoslawien. У питању је недатирана анализа, насловљена на Херберта Бланкенхорна, који је у периоду 1949–1951. био саветник канцелара Конрада Аденауера и руководилац одељења за спољне односе кабинета канцелара, да би 1951. године постао руководилац политичког одељења новоформираног министарства спољних послова. Пошто је документ насловљен на „MD Blankenhorn“, вероватно је и анализа из периода 1949–1951, када је Бланкенхорн био *Ministerialdirigent* (скраћено MD).

7 SAPMO-Barch (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen – Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde), DY 30/71033, LPKK Berlin, Max Wilhelm Hermann Sens, Aktennotiz betr. Hans Becker, 4. 2. 1950.

ног батаљона 999, међу којима је било политичких заробљеника, махом комуниста и социјалиста.⁸ Управо су они постали носиоци политичког и културног рада међу немачким ратним заробљеницима и пионири немачко-југословенске сарадње у првим послератним годинама, до резолуције Информбироа.

Пре него што се рат завршио, и у Совјетском Савезу и у западним земљама сазрела је свест о потенцијалним користима које могу имати од немачких ратних заробљеника, не само на пољу њиховог ангажовања као радне снаге већ и у плановима за послератно уређење Немачке. Организованија политика према заробљеницима у СССР-у је отпочела 1943, као последица масовног прилива ратних заробљеника, а у ишчекивању даљих победа.⁹ Иако је пропагандни рад међу већином „обичних“ заробљеника био усмерен углавном на мотивисање да учествују у раду, као начину обештећења и искупљења, око 48.000 Немаца прошло је кроз интензивније курсеве посвећене основама марксизма-лењинизма и совјетској стварности, са циљем политичке реедукације. Сврха преваспитавања бивших војника Вермахта била је формирање оданих и способних кадрова за изградњу послератне Немачке.¹⁰ У Сједињеним Америчким Државама идеја о програму реедукације немачких заробљеника појавила се током

8 До 25. марта 1945. Група армија Е била је подређена врховном заповеднику Југоистока фелдмаршалу Максимилијану фон Вајхсу, који је уједно био и командант Групе армија Ф са седиштем у Београду. Од 25. марта 1945. до краја рата Александар Лер вршио је функцију врховног заповедника Југоистока, а начелник Генералштаба био је генерал-мајор Шмит-Рихберг (Schmidt-Richberg). Видети: Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien*, 37–41. Шмит-Рихберг оставио је сећања на последњу фазу борби на Балкану: Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, (Heidelberg: Scharnhorst Buchkammeradschaft, 1955). О завршним операцијама немачке војске на Балкану видети и: Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944–1945. Die Militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, (Zürich–Frankfurt: Musterschmidt, 1970); Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, knj. 3, (Beograd: Vojnoizdavački novinski centar – Balkanološki institut SANU, 1987), 405–787; *Završne operacije za oslobađanje Jugoslavije*, (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1957).

9 Видети: Stefan Karner, „Die Sowjetische Hauptverwaltung für Kriegsgefangene und Internierte. Ein Zwischenbericht“, *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, Vol. 42 (1994), Nr. 3, 447–471; Andreas Hilger, „Re-educating the German Prisoners of War: Aims, Methods, Results and Memory in East and West Germany“, *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*, eds Bob Moore, Barbara Hatley-Broad, (Oxford – New York: Berg, 2005), 67.

10 Hilger, „Re-educating the German Prisoners of War“, 61–75.

1943. а програм је покренут на пролеће наредне године, делом услед вести о већ постојећим курсевима у Совјетском Савезу. Слично као и у СССР-у, и у САД-у су организована предавања, логорске новине и часописи, филмске пројекције, са циљем преношења демократских вредности и позитивне слике Америке. Поред тога, око 24.400 ратних заробљеника прошло је специјалне курсеве путем којих су припремани да по повратку у домовину заузму позиције у административном и полицијском апарату нове, „демократске“ Немачке и постану носиоци немачко-америчке сарадње.¹¹

Ни политички рад са заробљеницима у Југославији, дакле, није био изузетак.¹² Међутим, са њиме се није почело одмах. Највећи део Немаца у југословенском заробљеништву ухваћен је током повлачења из Грчке и Албаније и по капитулацији Немачке на пролеће 1945. године.¹³ Они немачки војници који су доспели у југословенске руке, након груписања у прихватним логорима, упућивани су на вишенедељне казнене маршове ка заробљеничким логорима у унутрашњости.¹⁴ Испрва је ретко прављена разлика између оних заробљеника који су као политички противници нацизма доспевали у казнене војне одреде, обичних војника, нацистичких функционера и ратних злочинаца. Иако су југословенске војне власти настојале да поступање према заробљеницима доведу у склад са међународним правом,¹⁵ током првих недеља заробљеништва неконтролисана уби-

11 Matthias Reiss, „The Nucleus of a New German Ideology? The Re-education of German Prisoners of War in the United States during World War II“, *Prisoners of War*, 91–102.

12 О политичком раду са заробљеницима у Југославији писао је Саша Илић. Видети: Саша С. Илић, „Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017), 234–238; Saša Ilić, „Vrednovanje rada i životni uslovi nemačkih ratnih zarobljenika zaposlenih u privredi Jugoslavije 1945–1949“, *Istorija 20. veka 2/2019*, 157–176.

13 Милан Терзић, „Јосип Броз Тито и Немци - ратни заробљеници“, *Војноисторијски гласник 2/2015*, 164–175.

14 Већина је упућивана према логорима, али су поједини одмах ангажовани на поправљању пруга и путева, рашчишћавању, копању канала, подизању насипа, у пољопривреди итд. Видети: Илић, „Страни радници и стручњаци“, 207; Dok. br. 56, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj, 1944–1946. Dokumenti*, prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Gajger, et al., (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005), 161–164.

15 Врховни штаб је донео 6. 12. 1944. наређење о поступању са заробљеницима. Због оглушивања о дато наређење, 29. априла 1945. упућено је ново наређење,

ства из освете, понижења, мучења, глад, недовољна здравствена заштита и исцрпљујући физички рад нису били ретка појава. Саме логоре често је тек требало подићи, недостајали су лекови, одећа, обућа, ћебад.¹⁶ Иако су се, са протоком времена, услови и живота и рада немачких ратних заробљеника у Југославији несумњиво поправљали, разлике између прокламованих намера и праксе нису ишчезавале.¹⁷ Југословенска привреда је имала потребе за страном, посебно стручном радном снагом, те се већ од пролећа 1945. настојало, испрва путем уредби и прописа, да се заробљенички рад искористи што систематичније.¹⁸

Са стабилизацијом ситуације у Југославији, на дневни ред дошло је и питање политичког рада међу заробљеницима. Југословенска грађа упућује на то да је политичко организовање ратних заробљеника испрва отпочело спонтано, већ током лета 1945, као и да су језгро политичког рада у логорима широм Југославије чинили стари антифашисти - „преткажњеници“.¹⁹ И бројни бивши немачки заробљеници из Југославије су касније, у извештајима о делатности током боравка у ФНРЈ, истицали да је политички рад почео спонтано, кроз дискусије које су покретали предратни антифашисти.²⁰ Један бивши немачки заробљеник присећао се да је током 1945, у периоду у ком су се југословенски органи ограничавали само на надгледање логора, заједно са „друговима“ из логора почео да се присећа теоретских знања, да саставља реферате, који су, иако „примитивни“,

којим се подвлачи да поступање са заробљеницима мора бити у складу са међународним правом. Видети: Dok. br. 18, *Partizanska i komunistička represija*, 100.

- 16 О тешкоћама са којима су се суочавали и ратни заробљеници, али и југословенски управни органи задужени за организовање логора, видети: Dok. br. 70, *Partizanska i komunistička represija*, 198–205; Dok. br. 72, *Partizanska i komunistička represija*, 207–210; Илић, „Vrednovanje rada“, 157–176. Видети накнадне изјаве бивших ратних заробљеника из Југославије: SAPMO-BArch, DY 30/71033.
- 17 О ратним заробљеницима у југословенској привреди видети: Илић, „Страни радници и стручњаци“, 203–260; Илић, „Vrednovanje rada“, 157–176.
- 18 Илић, „Страни радници и стручњаци“, 207–210.
- 19 Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Савез комуниста Југославије, IX, 86/III-14, *Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije*. Под појмом „преткажњеници“ мисли се на оне заробљенике који су у нацистичкој Немачкој били кажњени због политичких убеђења и као затвореници и логораши уврштани у казнене батаљоне и слати на фронт, те на тај начин доспели у ратно заробљеништво.
- 20 Видети извештаје које су немачки заробљеници из Југославије давали Централној партијској контролној комисији ЈСПН-а у периоду 1949–1951: SAPMO-BArch, DY 30/71033.

постепено наилазили на интересовање других заробљеника.²¹ Иако је на самом почетку за југословенску страну политички рад био секундаран, а поједини заробљеници су истицали да су их на почетку Југословени све гледали као фашисте,²² већ од јесени 1945. југословенске власти приступиле су систематичније политичком организовању и преваспитавању. Оно што је бивши немачки заробљеник назвао „примитивним“, југословенска страна називала је „секташким“. Стога је први задатак на путу политичког организовања и преваспитавања био „одсекташити“ старе немачке антифашисте, који су године провели у затворима и на фронту, и упознати их са „новом широком линијом покрета Народног фронта.“²³

Током 1945. године у логорима широм земље основани су антифашистички одбори, тела задужена за политички, организациони, просветни и културни рад међу заробљеницима, као и Централни антифашистички одбор у Београду.²⁴ Од септембра почео је да излази први лист за немачке заробљенике – *Freies Wort* (Слободна реч) у тиражу од 1.250 примерака, а у наредним месецима и омладински лист *Neues Leben* (Нови живот), *Die Wandzeitung* (Зидне новине), месечни лист *Der Aufbau* (Изградња). На недељном нивоу слате су прекуцане вести немачких радио-станица под називом *Wir haben gehört und gelesen* (Ми смо чули и читали).²⁵ Заробљенички листови су били први медиј за политичко преваспитавање немачких заробљеника у

21 SAPMO-BArch, DY 30/71033, Darstellung meiner politischen Tätigkeit in der Kriegsgefangenschaft, Calbe, 12. Januar 1950.

22 SAPMO-BArch, DY 30/71033, Bericht eines Gen., Bad Frankenhausen, aus seiner Gefangenschaft.

23 AJ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

24 Антифашистички одбори су по правилу имали: председника и политичког руководиоца, заменика председника и шефа организације, референта за школовање, руководиоца расподеле рада, културног и спортског референта, секретара и руководиоца омладине. У већини логора у јесен 1946. основани су и омладински одбори, који су углавном имали по три члана: председника и политичког руководиоца, заменика и шефа организације и референта за школовање. AJ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

25 У Архиву Југославије, у фонду Савеза комуниста Југославије (Комисија за међународне односе и везе) доступна су два броја *Слободне речи*, два броја *Зидних новина*, као и два броја Материјала за културне приредбе. AJ, 507/IX, 86/III-14. У Савезном архиву у Берлину, у фонду Јединствене социјалистичке партије Немачке, доступан је већи број немачких заробљеничких листова из Југославије. SAPMO-BArch, DY 30/88588, DY 30/88616, DY 30/88617.

Југославији. Од почетка 1946. организовани су и специјални курсеви за ратне заробљенике, а Одељење за заробљенике²⁶ је преко антифашистичких одељења у логорима водило рачуна и о културном животу заробљеника у логорима.

Политичко школовање немачких заробљеника (путем новина, курсева, културних представа, предавања и др.) спајано је у Југославији са радом на обнови. Иако је заробљенички рад несумњиво био првенствено значајан за обнову југословенске привреде, он је поред материјалне имао и духовну и идеолошку димензију и функцију, служећи као својеврсни вид денацификације коју су спроводиле југословенске власти. Први корак који су у просветном раду са заробљеницима власти предузеле био је усмерен на учвршћивање свести о колективној одговорности и кривици немачког народа за злочине које је починио нацистички режим. Ово питање било је тесно повезано са радом на обнови Југославије, јер је свест о сопственој (са)одговорности за учињене злочине требало да подстакне код појединаца осећај да рад на обнови ратом порушене југословенске привреде није принудни нити казни рад, већ вид личног и колективног искупљења, као и допринос обештећењу које је Немачка требало да плати. Кроз рад на обнови девастираних југословенских предузећа, мостова, путева и других објеката заробљеници су непосредно суочавани са последицама рата и немачке окупације. Са истим циљем, да се бившим немачким војницима докаже да су „служили једној лажној ствари“ и да је на њима да дају свој допринос поправљању учињене штете, израђено је фебруара 1946. шест зидних новина са фотографијама немачких злочина у Југославији, које је на располагање ставила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.²⁷

Денацификација је, у свом југословенском виду, подразумевала, паралелно са „рашчишћавањем“ питања кривице, одговорности, потребе за накнадом учињене штете и „разрачунавањем са нацистичким злодухом“, упознавање заробљеника са „најнапреднијим“ идејама, са „чињеницом“ да је капитализам осуђен на пропаст и да будућност припада социјализму. Стога су и заробљенички листови, зидне

26 Одељење је до марта 1946. било у надлежности Министарства народне одбране, а затим у оквиру Министарства унутрашњих послова ФНРЈ. Илић, „Страни радници и стручњаци“, 214.

27 АЈ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

новине и билтени, због циљаног избора вести и текстова, поред информативне имали и пропагандну и просветну функцију. Како су југословенски органи истицали за билтен *Ми смо чули и читали*, „по себи је разумљиво да избор и групација ових вести такође служи демократском прешколовању“. Тако су теме заступљене у заробљеничким листовима обухватале текстове о злочинима и одговорности, о совјетској стварности, југословенској обнови, против „англо-американског монополкапитализма и империјализма“, као и низ текстова о актуелним међународним проблемима.²⁸

Подизању радног елана и објашњавању смисла ангажмана на обнови Југославије служила је и рубрика у *Freies Wort*-у (и истовремени мото рада на обнови) – „На обнови Југославије радимо и за Немачку“, у којој је истицано да рад на обнови југословенске привреде за циљ има „да немачком народу вратимо образ, који су нацисти укаљали“,²⁹ као и да „кроз наш труд и интересовање за обнову показујемо народима Југославије да је Хитлерово доба представљало само искривљену слику немачког народа и залажемо се за нову демократску Немачку“.³⁰ Кроз рад на обнови и учешће у радничким такмичењима, немачки заробљеници су стицали поверење југословенских надлежних органа и „југословенског народа“, што је поред личне користи, било значајно и зато што је, по југословенском мишљењу, немачком народу преко потребан ослонац у „демократским снагама света“. Акције организоване у заробљеничким логорима, попут пружања подршке јединству немачких синдиката или акције подршке шпанским радницима, имале су за циљ да се немачки заробљеници осећају „као карика у ланцу трудбеника целог света“ који се боре за демократију и социјализам у свету. Тако је денацификација и „демократско прешколовање“ у Југославији у својој сржи имало интернационалистички карактер, а идеални циљ је био да се Немци из југословенског заробљеништва врате као поуздани кадрови који ће учествовати у изградњи нове, демократске Немачке и који ће бити носиоци пријатељства са народима Југославије и радницима читавог света.³¹

28 Исто.

29 SAPMO-Barch, DY 30/88588, *Freies Wort*, April 1946.

30 SAPMO-Barch, DY 30/88588, *Freies Wort*, März 1946.

31 AJ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

Од фебруара 1946. у Југославији су организовани курсеви за немачке ратне заробљенике. Први полазници су били стари антифашисти, руководећи кадар антифашистичких одбора у логорима, које је требало „одсекташити“ и упознати са линијом Народног фронта. Укупно 238 учесника прошло је кроз десетодневне курсеве организоване у Београду од фебруара до априла 1946. Исте године, од јула до новембра, укупно 872 „омладинца“ похађала су 22-дневни курс у Земуну. Како су током 1946. уследиле прве репатријације антифашиста и болесних заробљеника, за њих су такође организовани курсеви пред повратак у домовину, а, услед потребе за формирањем нових руководиоца антифашистичких одбора (по репатријацији дела старих антифашиста), децембра 1946. у Београду је организован курс за оне који је требало да преузму антифашистички рад у заробљеничким логорима. Поред тога, организовани су посебни курсеви за референте и инструкторе, а од јесени 1946. у самим логорима курсеви за прешколовање заробљеника за она занимања за којима у Немачкој постоји потреба.³²

Иако је после 1948. у Совјетској окупационој зони (СОЗ, од 1949. Немачкој Демократској Републици) идеолошки рад са немачким заточеницима у Југославији представљан као покушај југословенске индоктринације, он се до тог тренутка одвијао уз пуну сагласност, знање и у сарадњи са источнонемачком партијом. У југословенском извештају из 1947. истиче се да је антифашистички покрет у логорима, као надпартијска организација и отелотворење јединства радништва, организован „држећи се тесно праксе политике СЕД“³³

О томе да се политички рад са немачким заробљеницима у Југославији одвијао у пуној сагласности са Немцима, сведочи и одговор Франца Далема, високог функционера источнонемачке партије, с почетка 1946, на извештај о антифашистичком раду у југословенским логорима. Далем је подвукао да је циљ рада са заробљеницима искорењивање нацизма, указивање на тежину фашистичких злочина почињених у име немачког народа, на то да је заробљенички рад начин испуњења немачког дуга према другим народима, преваспитавање у духу „борбене демократије“ и припрема за повратак у Не-

32 Исто.

33 У извору се наводи у оригиналу СЕД. У питању је Јединствена социјалистичка партија Немачке. АЈ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

мачку, где треба да учествују у њеној демократској обнови.³⁴ Карл Влох, председник Централног антифашистичког одбора у Београду 1945–46. и истовремено човек задужен за везу између Комунистичке партије Немачке (од априла 1946. ЈСПН) и КПЈ по свим питањима везаним за ратне заробљенике,³⁵ боравио је у првој половини 1946. неколико недеља у Берлину, уз сагласност југословенских власти. Током боравка разматрана су питања политичког рада са заробљеницима, потраге за несталим лицима, отпуштања заробљеника из Југославије. Договорена је размена новина и вести између немачке и југословенске стране, а ЈСПН се обавезао да ће слати књиге, брошуре, филмске пројекторе и филмове за заробљеничке логоре. У писму које је Вилхелм Пик 8. августа 1946. у име Председништва ЈСПН-а упутио Централном комитету КПЈ, предлаже се да Влох по повратку у Југославију постане и званични представник ЈСПН-а у Београду, али је истовремено изражена молба да се његов даљи боравак у Југославији ограничи на два-три месеца, јер је потребан немачкој партији.³⁶

Југословенски органи су за просветни рад у логорима, као и за курсеве, добијали материјале од Комунистичке партије Аустрије и Јединствене социјалистичке партије Немачке. Од јесени 1946. до пролећа 1947. ЈСПН је доставио 74 брошуре (у 98.000 примерака), око 200.000 дневних новина и друге штампе. Заробљеници су школовани, између осталих, на текстовима Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина, Розе Луксембург, Улбрихта, Акермана, Молотова, као и на бројним брошурама ЈСПН-а које су третирале различита теоријска и актуелна немачка питања. Материјал за културне приредбе, путем којих су заробљеници упознавани са „правом културом“, обухватао је, поред дела југословенских аутора, „борбене песме“ Ериха Вајнерта, Јоханеса Р. Бехера, Хајнриха Хајнеа, Гетеа, Шилера и др. Другим речима, и са становишта коришћених материјала и опште концепције и

34 AJ, 507/IX, 86/III-10, Писмо Ф. Далема К. Влоху.

35 Карл Влох (Karl Wloch, 1905–1982) био је предратни немачки комуниста, ухапшен 1933. године, 1943. послат на фронт као део Казненог батаљона 999, где се бавио илегалним политичким радом. Током 1945–46. био је у југословенском ратном заробљеништву, а по репатријацији 1946. функционер ЈСПН, током 1948–49. у Пољској задужен за просветни рад међу немачким ратним заробљеницима. „Karl Wloch“, *Wer war Wer in der DDR*, datum pristupa 11. 9. 2019, <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=3853>

36 SAPMO-Barch, NY 4036 (Nachlass Wilhelm Pieck)/704, W. Pieck an Josip Broz Tito, Berlin, 3. 8. 1946.

циљева преваспитавања, политички рад са немачким заробљеницима у Југославији није био одраз посебне југословенске „линије“, већ се одвијао у договору и у складу са источнонемачким и совјетским концепцијама и интересима.³⁷

Поред упознавања са теоретским знањима, и за југословенску, а посебно за (источно)немачку страну било је важно да школовање у логорима (кроз курсеве, штампу, приредбе, предавања, рад) подстакне интересовање за активно учешће у „демократској обнови Немачке“. Стога су у логору одржавани митнизи са темом „Јединство Немачке“, заробљеничка штампа преносила је исечке из актуелних немачких „демократских“ гласила, а логорске библиотеке садржале су и документа, брошуре, новине из Совјетске окупационе зоне и литературу „напредних“ немачких аутора.³⁸ О политичком организовању Немаца у југословенском заробљеништву писале су и дневне новине СОЗ-а, а то је делом било намењено читалачкој публици у Немачкој а делом самим ратним заробљеницима, који су редовно добијали примерке партијских дневних листова, што је служило као признање и охрабрење да су на „правом путу“.³⁹

Сарадња југословенских комуниста са источнонемачком партијом и органима у СОЗ-у од краја Другог светског рата до сукоба Југославије и Информбироа није само подразумевала усклађивање политичког и просветног рада међу немачким заробљеницима у Југославији са ставовима и потребама немачких комуниста већ ју је, у духу интернационализма, солидарности и међусобне сарадње и помоћи, увелико превазилазила. Југословенски органи су немачким емигрантима, предратним антифашистима који су имали потешкоћа да добију визу, помагали да се пребаце из Велике Британије, преко Југославије, затим Прага и Југословенске војне мисије у Немачкој, у Берлин (на иницијативу Алеша Беблера, који је имао контакте са извесним немачким комунистима из времена Шпанског грађанског

37 Списак материјала, књига, брошура и листова коришћених у просветном и културном раду видети у: АЈ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

38 Исто.

39 У питању су чланци попут: „Kriegsgefangene an den Frauenbund“, *Berliner Zeitung*, 9. 4. 1947, 2; „Einheit der Arbeiterklasse ist Einheit Deutschlands“, *Neues Deutschland*, 20. 4. 1947; „Demokratische Kriegsgefangene. Lager Indija stimmte mit 98% für die Einheit Deutschlands“, *Berliner Zeitung*, 1. 5. 1947, 2; „Kriegsgefangene sammeln Geld“, *Berliner Zeitung*, 14. 10. 1947, 2; „Es fordern die Einheit Deutschlands...“, *Neues Deutschland*, 21. 4. 1948, 2.

рата). Заузврат, ови Немци су проводили више недеља у Југославији, где су били задужени за групу немачких и аустријских заробљеника, са којима су репатрирани на полеће и лето 1946. године.⁴⁰ О постојећем поверењу између југословенске и немачке комунистичке партије, сведочи и чињеница да су Немци 1946–47. делили обавештајне контакте у западним окупационим зонама Немачке са представницима југословенске обавештајне службе.⁴¹

Немачки ратни заробљеници у Југославији, како током заробљеништва тако и по повратку у земљу, имали су и улогу у промовисању позитивне слике Југославије. С једне стране, они су демантовали „клевете“ које је о југословенској стварности и о положају заробљеника у ФНРЈ доносила западнонемачка штампа, а с друге стране су преносили, често улепшану, представу о животу у Југославији. Иако је то превасходно било у функцији југословенске спољнополитичке пропаганде, (источно)немачка страна је активно сарађивала на овом плану, не само из солидарности са братском социјалистичком партијом већ и добрим делом због тога што је позитивна слика о животу у једној социјалистичкој земљи, о успесима обнове и изградње, истовремено подржавала представу о успесима и светлој будућности социјалистичког пута уопште, сугеришући да је управо то пут којим немачки народ треба да крене. Тако су током 1946, а посебно 1947. године и све до резолуције Информбироа, „напредни“ немачки листови извештавали о југословенској обнови и изградњи као позитивном примеру за Немачку,⁴² репатрирани заробљеници писали су похвално о југословенској стварности,⁴³ појединци, попут Карла Влоха, држали су предавања о „новој Југославији“,⁴⁴ готово сваки чланак о заробљеницима у Југославији садржао је наду да ће по повратку бивши заробљеници моћи у својој домовини применити оно што

40 Ministerium für Staatssicherheit (MfS), GA IX/11 SV 1/81 Bd. 307.

41 MfS, AU 127/52 Bd. 1-6.

42 На пример чланак: „Ein Beispiel für uns. Die jugoslawische Jugendbahn *Omladinska pruga*“, *Neues Deutschland*, 13. 2. 1947, 4.

43 На пример чланак бившег заробљеника из Југославије Курта Нетбала, „Jugoslawien im Aufbau“, *Berliner Zeitung*, 29. 9. 1946. У извештају Војне мисије ФНРЈ из фебруара 1948. стоји да се низ бивших заробљеника истакао позитивним писањем и предавањима о Југославији, као и да се од њих може у будућности још очекивати. Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА), 1948, ф. 115, дос. 1, док. 47051, Извештај о раду 3. одељења у месецу фебруару 1948. године, 7. марта 1948.

44 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 115, дос. 1, док. 44455, Извештај о раду 3. одељења у месецу јануару 1948. године, 6. фебруара 1948.

су у Југославији научили. Иако су југословенске дипломате увиђале користи које могу имати од бивших заробљеника за сопствени пропагандни рад, сматрале су да један од кључних разлога пропагирања југословенске стварности у Совјетској окупационој зони лежи у томе што су примери југословенске обнове и изградње Немцима ближи него совјетски.⁴⁵

Немачки заробљеници ипак су имали истакнуто место у промоцији Југославије током прве три године по окончању Другог светског рата. Тако су пошиљке хране из западних окупационих зона крајем 1946. упућене немачким заробљеницима у Југославији искоришћене за покретање кампање против негативних вести о југословенској стварности пласираних у западним медијима. На адресе пошиљалаца упућен је одговор у ком се заробљеници захваљују на пакетима, али истичу да им скромна пошиљка говори истовремено о томе да их по повратку у Немачку не чека благостање и да тамо влада „потпуно лажна слика“ о њиховом положају у ФНРЈ. Не кријући да је на почетку заробљеништва било доста тешкоћа, потписани заробљеници истицали су да је временом постајало све боље и у материјалном и у духовном смислу, да добијају редовна следовања хране, одеће, обуће, као и да су путем рада на обнови Југославије успели да стекну поверење југословенског народа и да поврате поштовање према Немцима.⁴⁶ У источнонемачком дневном лису *Neues Deutschland* (Нова Немачка) објављен је тим поводом 25. децембра 1946. чланак под насловом „Ми не гладујемо“ (*Wir hungern nicht*), са исечком из писма упућеног Црвеном крсту Баден-Витемберга и Баварске, у ком се 114 заробљеника-потписника захваљује на пошиљци хране, уз објашњење да исту враћа, јер им није потребна, и молбу да ту храну усмере на децу која гладују у Немачкој.⁴⁷ Ово писмо је прочитано и на радио-станици Лајпциг 12. јануара 1947. а две недеље касније, 27. јануара, партијски лист *Märkische Volksstimme* (Народни глас Марке) објавио је текст „Једна лаж је раскринкана“ (*Eine Lüge brach zusammen*) у ком се напада хришћанско-демократска штампа у Западној Немачкој због ширења лажи о мукотрпном раду и недовољној

45 ДАМСПРС, ПА, 1947, ф. 92, дос. 1, док. 411806, Извештај Војне мисије ФНРЈ у Берлину о нашој пропаганди у Немачкој, о прегледу немачке штампе и њезином ставу према нашој земљи, 14. 6. 1947.

46 АЈ, 507/IX, 86/III-10, Превод писма потписаног од стране 10 немачких заробљеника из Југославије, 27. 11. 1946.

47 „Wir hunger nicht“, *Neues Deutschland*, 25. 12. 1946. Превод писма налази се у: АЈ, 507/IX, 86/III-14, „Ми не гладујемо“, 25. 12. 1946.

исхрани немачких заробљеника у Југославији, чиме се само додатно узнемирују њихови већ узрујани сродници, са циљем добијања политичких поена за себе.⁴⁸ Истовремено, ову ситуацију искористиле су југословенске власти да у заробљеничким логорима поведу кампању против „погрешне“ политике исхране у западним окупационим зонама. Тако су крајем 1946. у логорима организовани митинзи под паролама „Немојте нам слати хлеба, јер имамо у Југославији довољно да једемо!“ и „Ми смо сити, дајте животне намирнице нашим гладујућим женама и деци!“, са циљем да се заробљеници активно укључе у политичке борбе унутар саме Немачке.⁴⁹

Репатријације су представљале и прилику за Југославију да постигне пропагандни успех у Немачкој, оснажи добре односе са ЈСПН-ом и представи се као пријатељ немачког народа. Питање репатријација било је присутно у југословенско-немачким односима од самог краја рата. Притом је за немачку партију кључно било репатрирање поузданих антифашиста и новоформираних кадрова који би учествовали у политичком раду у земљи. Почетком 1946. Франц Далем је у писму Карлу Влоху написао да треба пре рока пуштати антифашисте из заробљеништва, али притом водити рачуна да то не угрози политички рад у југословенским логорима, те да избор оних који ће бити репатрирани препушта њему и Немцима који су „на терену“.⁵⁰ Према договору, Влох је саставио списак од 33 Немца – 25 предратних комуниста и седам социјалдемократа – који је достављен Александру Ранковићу марта 1946. уз образложење да би ова група могла бити спремна за полазак у Немачку већ почетком априла.⁵¹

По свему судећи, први транспорт репатрираних заробљеника из Југославије у Немачку је стигао у јуну 1946. године. Партијски листови Совјетске окупационе зоне доносили су тим поводом помпезне и оптимистичне вести. Писало се о добро ухрањеним заробљеницима, о вагонима окићеним паролом „Ми помажемо при обнови“,⁵² о великодушности маршала Тита, који је отпустио део заробљеника

48 Превод чланка под насловом „Једна лаж је раскринкана“, као и исечак из новина на немачком језику у: АЈ, 507/IX, 86/III-14.

49 АЈ, 507/IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima na teritoriji Jugoslavije.

50 АЈ, 507/IX, 86/III-10, Писмо Ф. Далема К. Влоху.

51 АЈ, 507/IX, 86/III-10, Писмо пуковника Димитрија Георгијевића генераллајтанту Марку, 22. 3. 1946.

52 „Deutsche Kriegsgefangene aus Jugoslawien kehren heim“, *Neues Deutschland*, 12. 6. 1946, 4.

пре рока како би помогли у обнови своје домовине,⁵³ о живим дискусијама о актуелним немачким питањима у југословенским логорима, о добром односу са југословенским становништвом,⁵⁴ о нади да ће заробљеници из Југославије, спремни да пруже допринос изградњи и обнови Немачке, послужити као пример својим сународницима.⁵⁵ Иако су источнонемачки листови наглашавали да добар део транспорта чине припадници казненог батаљона 999, јуна 1946. из Југославије је репатрирана само мања група предратних комуниста и социјалдемократа,⁵⁶ док су већину чинили лакше или теже повређени и болесни заробљеници.⁵⁷ Почетком августа, у писму упућеном ЦК КПЈ, Вилхелм Пик је истакао да је Југославија показала велику спремност да изађе у сусрет немачком народу отпуштањем старих, болесних и рањених заробљеника, изразивши посебну захвалност због пуштања и групе од 40 старих антифашиста, који ће моћи да наставе са партијским радом у ситуацији у којој је за ЈСПН драгоцен сваки функционер. Уз свест да потребе југословенске обнове, надокнада штете и наставак просветног рада у логорима имају приоритет, Пик је ипак молио да ФНРЈ допусти даљи повратак антифашиста и стручњака који су немачкој партији преко потребни.⁵⁸

У знак захвалности Југословенима што омогућују „демократско преваспитавање“ немачких заробљеника, Вилхелм Пик је упутио истог дана и писмо Јосипу Брозу Титу, у ком је истакао: „На Вашим делима, на Вашем примеру, на Вашој великодушној спремности да изађете у сусрет уче они [заробљеници – Н. Д.] и учи цео немачки раднички покрет. Ми смо Вам на томе захвални. Повратници су нам испричали шта Ти, друже Тито, значиш Твоме народу, колику љубав југословенски народ показује према Теби, као свом генијалном и хе-

53 „In die Heimat entlassen. Kriegsgefangene aus Jugoslawien kehren ins zivile Leben zurück“, *Berliner Zeitung*, 25. 6. 1946, 6.

54 „Heimkehrer aus Jugoslawien. 140 Berliner kamen auf dem Lehrter Bahnhof ein“, *Neues Deutschland*, 27. 6. 1946, 6.

55 „Deutsche Kriegsgefangene aus Jugoslawien kehren heim“, *Neues Deutschland*, 12. 6. 1946, 4.

56 Највероватније су у питању били, уз потенцијалне измене, људи са горепоме­нутог списка који је Карл Влох саставио почетком 1946, као и помену­та група Немаца, која је, уз помоћ Алеша Беблера, преко Југославије враћена у Немачку.

57 Карл Влох, који се у јуну 1946. налазио привремено у Берлину, дао је на перону, приликом доласка заробљеника, изјаву да тренутни транспорт чине углавном повређени. „Heimkehrer aus Jugoslawien. 140 Berliner kamen auf dem Lehrter Bahnhof ein“, *Neues Deutschland*, 27. 6. 1946, 6.

58 SAPMO-Barch, NY 4036/704, W. Pieck an das ZK der KPJ, Berlin, 3. 8. 1946.

ројском вођи. Поздрављајући Тебе, ми поздрављамо и народе Југославије и њихову авангарду, Комунистичку партију.⁵⁹

Слични натписи у новинама, као јуна 1946. године, пратили су и наредне транспорте репатрираца из Југославије, који су у вагонима окићеним сликама Стаљина, Тита и Улбрихта пристизали на немачке железничке станице. Писало се о великодушности Југословена, о доброј исхрани и условима живота у логорима, о спремности бивших заробљеника да учествују у обнови „демократске“ Немачке, о телеграмима захвалности маршалу Титу које су слали сами заробљеници.⁶⁰ Приликом доласка вагона са бившим заробљеницима на железничке станице Лајпцига, Дрездена, Берлина, уприличавани су дочеци, званичници ЈСПН-а држали су поздравне говоре, повратници су излазили из окићених возова носећи заставе и транспаренте, истакнути појединци држали су говоре захвалности социјалистичкој Југославији, што су новине и радио-станице у СОЗ-у детаљно преносиле.⁶¹

Вероватно највећи пропагандни подухват и успех обеју страна пратио је омањи транспорт бивших заробљеника децембра 1947. године. Група од нешто мање од 300 заробљеника стигла је у ноћи између 22. и 23. децембра у Пирну, где се налазио прихватни логор за бивше немачке заробљенике. Уместо двонедељног карантина, који је по правилу следовао по доласку на немачко тло, овог пута репатрирци су пуштени кућама, како би божићне празнике провели са својим породицама.⁶² Међутим, значај овог транспорта лежао је у 13.000 божићних пакетића за децу без родитеља, који су направљени захваљујући новцу који су заробљеници у Југославији

59 SAPMO-Barch, NY 4036/704, W. Pieck an Josip Broz Tito, Berlin, 3. 8. 1946.

60 Транспорт репатрираца новембра 1946. пратили су наслови попут: „700 Heimkehrer aus Jugoslawien“, *Neues Deutschland*, 3. 11. 1946, 2; „Jugoslawien entläßt Antifaschisten. Siebenhundert 999er kehrten heim“, *Neues Deutschland*, 12. 11. 1946, 2; „Kriegsgefangene aus Jugoslawien“, *Berliner Zeitung*, 30. 11. 1946, 2. Јануара 1947. уследио је нови транспорт, који је такође пропраћен у источнонемачкој јавности како краћим вестима тако и чланцима попут: „Neuer Kriegsgefangenertransport aus Jugoslawien“, *Neue Zeit*, 14. 1. 1947, 2; „Heimkehrer aus Jugoslawien“, *Berliner Zeitung*, 23. 1. 1947, 2; „Kriegsgefangene danken Marchall Tito“, *Neues Deutschland*, 30. 1. 1947, 1. Слично је било и поводом транспорта септембра 1947. године: „Heimfahrt aus Jugoslawien“, *Berliner Zeitung*, 13. 9. 1947, 2; „Kriegsgefangene aus Jugoslawien“, *Berliner Zeitung*, 17. 9. 1947, 2; „Heimkehrer danken Tito“, *Berliner Zeitung*, 18. 9. 1947; „Stimmung ungeduldig – Aussehen gut!“, *Neues Deutschland*, 24. 9. 1947.

61 AJ, 507/IX, 86/III-14, Adolf Ische. Izveštaj o putovanju u Berlin 10. 1–13. 2. 1947. god.

62 „Weihnachten wieder daheim“, *Berliner Zeitung*, 24. 12. 1947, 1.

зарадили, уштедели и донирали током „Акције помоћи за немачку децу“, која је трајала од октобра до децембра 1947. у логорима широм ФНРЈ.⁶³ Укупно 1.500 пакетића подељено је сирочићима из Берлина 9. јануара у свечаној берлинској сали Фридрихштат-паласта. Доделу пакетића пратили су говори председника Одбора за повратнике (Heimkehrergausschuss) и градске саветнице голође Елерт, који су изразили захвалност југословенској влади што је омогућила акцију током које је сакупљено 4,5 милиона динара за божићне поклоне немачкој деци, затим поздравни говори једног бившег заробљеника из Југославије, представника Војне мисије ФНРЈ, као и дечја представа ансамбла Фридрихштат-паласта. Од преосталих пакетића, 7.000 је упућено на различите адресе у западним окупационим зонама, а 4.500 подељено деци широм СОЗ-а.⁶⁴

Целокупна акција је представљала кулминацију дотадашње немачко-југословенске сарадње и „опипљиву“ потврду мота „На обнови Југославије радимо за Немачку“. Транспорт и пакетиће је пратило и писмо немачких заробљеника из Југославије, објављено у дневној штампи у СОЗ-у, у ком су, поред исказа бриге и љубави према својој деци и ближњима у Немачкој, истицали: „Као бивши Хитлерови војници, који су послати да униште мали југословенски народ, ми смо од народа Југославије научили како се воли и брани, обнавља и гради отаџбина. Данас ми помажемо да се обнови оно што смо сами уништили. Ми то чинимо радо, јер се, радећи на изградњи Југославије, боримо за поверење у постојање једне демократске Немачке.“⁶⁵ Листови Совјетске окупационе зоне доносили су текстове о пошиљци од 13.000 пакета из Југославије пуна два месеца, а према процени чланова Војне мисије ФНРЈ, акција је имала „изванредно снажан одјек“.⁶⁶ Поред низа „топлих“ извештаја о расподели пакетића у

63 О надницама које су заробљеници већ од лета 1945. добијали као накнаду за физички рад, видети: Ilić, „Vrednovanje rada“, 157–176.

64 „Eine verspätete Weihnachtsfeier. Deutsche Kriegsgefangene schenken 13.000 Lebensmittelpakete“, *Neues Deutschland*, 10. 1. 1948, 4; „Weihnachtsausklang mit Stummelschwänchen“, *Neue Zeit*, 10. 1. 1948, 3.

65 „Wir arbeiten für Deutschland. Ein Brief deutscher Kriegsgefangener in Jugoslawien“, *Neues Deutschland*, 31. 12. 1947, 2.

66 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 114, дос. 1, док. 4831, Извештај о писању немачке штампе о ФНРЈ у другој половини децембра 1947, 3. 1. 1948; Исто, дос. 1, док. 42036, Извештај о писању немачке штампе о Југославији у првој половини јануара, Берлин, 17. 1. 1948; Исто, дос. 2, док. 43408, Извештај о писању немачке штампе о Југославији у другој половини јануара 1948, 2. 2. 1948; Исто, дос. 2, док. 45039,

источној зони Немачке, југословенске дипломате регистровале су и чланак у штампи британске зоне, у ком је извештено о пристизању 5.000 пакета из Југославије у Хамбург.⁶⁷

Оптимизам који је владао у вези са (источно)немачко-југословенском сарадњом почетком 1948. године убрзо је почео да јењава. Већ у мају југословенске дипломате су се жалиле да су у „напредним“ медијима друге земље народне демократије заступљеније од Југославије, а да је одлука Владе ФНРЈ о отпуштању немачких ратних заробљеника била „једва приметно регистрована у напредној, а никако у западној штампи“, иако је, по њиховом мишљењу, заслужила „најшири“ публицитет.⁶⁸ Резолуција Информбироа драстично је променила услове за југословенски пропагандни рад у Немачкој, који је до тада био у потпуности ослоњен на сарадњу са Немцима. Преко ноћи је оно што је било добродошло и што је сматрано обостраним интересом постало забрањено и проглашено штетним. Већ од лета 1948. свако популарисање Југославије означавано је као антисовјетска делатност, новине су почеле да доносе теоретске чланке против КПЈ, контакти са представницима власти у СОЗ-у постајали су све хладнији, вести о југословенској обнови и изградњи добијале су све мање простора, отказиване су договорене изложбе, преводилачка делатност је заустављена, а о немачким заробљеницима у Југославији преношене су само кратке информације о транспортима који пристижу или су у плану.⁶⁹

Приликом масовних транспорта заробљеника из Југославије који су трајали од новембра 1948. до јануара 1949. нису приређивани свечани дочеци у част немачко-југословенског пријатељства и захвалности ФНРЈ, као што је раније био случај. Југословенска страна

Извештај о писању немачке штампе о ФНРЈ у првој половини месеца фебруара 1948. г., 16. 2. 1948.

67 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 114, дос. 2, док. 45039, Извештај о писању немачке штампе о ФНРЈ у првој половини месеца фебруара 1948. г., 16. 2. 1948.

68 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 115, дос. 1, док. 41590, Извештај о раду 3. одељења у месецу мају 1948. године, јун 1948. - У кључним дневним листовима СОЗ-а донете су само кратке вести о овој изјави Александра Ранковића: „Sie kommen wieder“, *Berliner Zeitung*, 11. 5. 1948, 1; „Jugoslawien entläßt die Kriegsgefangene“, *Neues Deutschland*, 11. 5. 1948, 1.

69 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 115, дос. 2, док. 419452, Извештај о раду 3. одељења у месецу јуну 1948. г., 13. јула 1948; Исто, дос. 2, док. 424577, Извештај о раду 3. одељења у месецу августу 1948. године, 6. септембра 1948; Исто, дос. 2, док. 426746, Извештај о раду 3. одељења у месецу септембру 1948. год., 9. октобра 1948.

трудила се да повратници одају што бољи утисак – да буду ухрањени, обучени, вагони добро снабдевени и окићени. Међутим, већ на преласку југословенско-мађарске границе, мађарски полицајци су по задатку скидали са вагона слике Тита, пароле писане на српскохрватском језику и оне на немачком које помињу Југославију, у самој Немачкој пријем је био формалан, а новине готово неме.⁷⁰

У ситуацији у којој се обруч за било коју врсту политичке и пропагандне делатности за Југославију у СОЗ-у све више стезао, бивши заробљеници доиста су представљали један од могућих канала за његово пробијање, било као „гласоговорници“ Југославије или као обавештајни извор. Још у јануару 1948. Одељење за штампу Војне мисије ФНРЈ сматрало је да је потребно интензивирати контакт са бившим немачким заробљеницима и укључити их у већој мери у југословенски пропагандни рад у Немачкој.⁷¹ Поред укључивања биших заробљеника у популарисање Југославије, које се до лета 1948. одвијало уз благослов и у сарадњи са ЈСПН-ом, постојећи извори, иако парцијални, указују и на то да су поједини повратници по репатријацији укључивани у обавештајну делатност у корист Југославије. Новембра 1946, у циркуларном писму упућеном чланству Социјалдемократске партије Немачке (у западним окупационим зонама), Ерих Оленхауер је истакао да се из Југославије вратио невелики број заробљеника, али да су почели да пристижу добро обучени и припремљени људи који су у вези са локалним ћелијама Комунистичке партије Немачке и врше пропаганду за Југославију и КПН.⁷² И бивши шеф генералштаба Ерих Шмит-Рихберг је истицао да је по окончању рата Југославија развила озбиљну обавештајну делатност на простору Немачке, као и да су са почетком репатријација, а посебно од 1947, у Немачку пристизали „таласи агената“ из ФНРЈ.⁷³ Док се,

70 АЈ, 507/IX, 86/III-22, Реферат о запажањима са пута у Немачку и обратно приликом спровођења ратних заробљеника - репатријаца, писао Душан Влаховић, децембар 1948/јануар 1949; АЈ, 507/IX, 86/III-22, Реферат о запажањима са пута у Немачку и обратно приликом спровођења ратних заробљеника - репатријаца, писао Радоња Ненадовић, децембар 1948/јануар 1949.

71 ДАМСПРС, ПА, 1948, ф. 115, дос. 1, док. 44455, План рада Одељења за штампу Војне мисије ФНРЈ за време од 1. до 29. фебруара 1948, 31. јануара 1948.

72 Archiv der sozialen Demokratie (AdsD), Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), SPD-Parteivorstand, Bestand Kurt Schumacher, 2/KSAA000164, Memorandum Erich Ollenhauers über die Kriegsgefangene in Jugoslawien, November 1946.

73 Ерих Шмит-Рихберг наводи да су до средине 1948. у питању били углавном чланови антифашистичких одбора, да су крајем 1948. са масовним репатријацијама југословенски агенти били људи различитих политичких и социјалних

као што указује и Оленхауерово писмо, до јуна 1948. делатност ових „добро припремљених“ људи одвијала у сарадњи са немачким комунистима, рад за југословенску службу након Резолуције више није био пожељна ставка у биографији бивших заробљеника.

Ангажовање немачких заробљеника за југословенску безбедносну агенцију често је отпочињало током самог заробљеништва. Југословенски органи безбедности су надзирали ситуацију у заробљеничким логорима, неретко преко самих немачких заробљеника који су пристајали да пишу недељне или десетодневне извештаје о ситуацији у логору, о потенцијалним „саботерима“, као и да помажу при откривању ратних злочинаца. Многи од њих су пристајали на сарадњу ради бенефиција које су тим путем могли остварити или због обећања да ће бити раније репатрирани. Појединци и из убеђења.⁷⁴ Ова пракса, која није била југословенски спецификум, у појединим случајевима прерасла је у полагање заклетве пред одлазак из ФНРЈ и обавезивање да ће и по повратку у домовину наставити сарадњу са југословенском службом. На основу изјава бивших заробљеника из Југославије, Централна партијска контролна комисија ЈСПН-а (ЦПКК)⁷⁵ дошла је до закључка да је на пролеће 1948. Удба почела да прави спискове немачких војника који су и даље у Југославији а који су били припадници обавештајних јединица Вермахта. Према подацима из немачких извора, од октобра до децембра 1948. уследила су саслушавања у Сарајеву, Љубљани и Београду, приликом којих је од

профила, а да су од 1949. то углавном били официри, од којих су неки обавезани на сарадњу током боравка у затвору у Вршцу. Bundesarchiv-Koblenz (BAK), B 122 (Bundespräsidialamt)/552, Über den jugoslawischen „geh. Nachrichtendienst“, 1951.

- 74 У извештају који је бивши шеф генералштаба Е. Шмит-Рихберг написао по пуштању из југословенског заточеништва, истиче се да су појединци добровољно, из комунистичких убеђења, сарађивали са југословенском службом, али да су многи натерани путем претњи оптужбама за наводне ратне злочине, дуготрајним саслушавањима и затвором, ускраћивањем репатријације и др. BAK, B 122 /552, Über den jugoslawischen „geh. Nachrichtendienst“, 1951. О сарадњи појединих немачких заробљеника са југословенском службом видети: Историјски архив Београда (ИАБ), Безбедносно-информативна агенција (БИА), досије Алфреда Јозефа Кинзела, *Karakteristika za Kinzel, Alfred-a*, 19. 6. 1948; AJ, 117 (Савез синдиката Југославије), 346, Stolz Rudi, *sindikalni instruktor za nemačke i austrijske stručnjake i radnike, predlog*, 20. 7. 1948.
- 75 Централна партијска контролна комисија основана је септембра 1948. са циљем да проверава и контролише све потенцијално непријатељске елементе у партији, односно да води рачуна о партијском јединству и идеолошкој чистоћи.

бивших немачких војника тражено да потпишу изјаву да су спремни да по повратку у отаџбину остану у вези са југословенском обавештајном службом у циљу сузбијања „реакције“ и „светског империјализма“ и проналажења усташа и „петоколониша“ који су настањени широм Немачке.⁷⁶ У фонду ЦПКК ЈСПН-а сачуване су изјаве бивших ратних заробљеника који су по повратку у СОЗ надлежним органима пријављивали да су пред полазак из Југославије потписали изјаву о спремности на сарадњу са југословенском службом, преваходно како не би спречили повратак у домовину. Поред тога, одавали су имена својих сабораца за које су сматрали да су се такође обавезали на одржавање контаката са Југословенима, указујући на то да Југославија има за циљ стварање обавештајне „мреже“ на територији Немачке.⁷⁷

Остаје отворено питање колико је Југославија у настојањима да искористи везе са бившим немачким заробљеницима за обавештајни и пропагандни рад у Немачкој била успешна. До Резолуције Информбиороа, макар у Совјетској окупационој зони, оваквим настојањима није било препрека, а ни из перспективе самих бивших заробљеника није било контрадикторности између сарадње са Југословенима и служења немачкој партији и режиму у СОЗ-у. Међутим, већину ратних заробљеника нису чинили предратни левичари и чланови партије, те су чак и они који су током заробљеништва успешно „преваспитани“ и који су се вратили у СОЗ спремни да учествују у „обнови и изградњи демократске Немачке“, били пре свега немачке патриоте. За њих није било дилеме да ли ће у сукобу који су унутар комунистичког света одвија стати на страну Југославије или Коминформа. Југословенске власти су настојале да до немачког становништва потенцијално пријемчивог за „југословенску страну приче“ допру путем слања новина, брошура и других публикација. На списковима прималаца били су и бројни бивши заробљеници-антифашисти.⁷⁸

76 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Erfassung ehemaliger in jugoslawischer Kriegsgefangenschaft gewesener Angehöriger deutscher Wehrmachts-Nachrichten-Einheiten durch den jugoslawischen Geheimdienst, 27. 2. 1951.

77 Видети сачуване изјаве у: SAPMO-Barch, DY 30/71033.

78 У осврту Војне мисије на пропагандни рад у СОЗ-у наводи се да су материјали у претходном периоду слати на адресе бивших ратних заробљеника антифашиста, функционера и чланова ЈСПН-а, појединих совјетских функционера и официра, редакција листова и давани различитим посетиоцима мисије. ДАМ-СПРС, ПА, 1949, ф. 81, дос. 13, док. 411591, Шеф Војне мисије, генералмајор Р. Пехачек, МИП-у, 25. 6. 1949.

Тешко је утврдити колико је њих заиста примало југословенске пошиљке, с обзиром на то да је пошта претресана и контролисана, а колико је оних до којих су пошиљке доспеле, који су југословенску литературу заиста читали и на које је она оставила утисак. Притом, треба имати у виду и да су многи по пријему југословенске пошиљке предавали локалним партијским организацијама, како би избегли било какво сумњичење за дослух са Југословенима. Југословенска војна мисија у Берлину је настојала да повремено организује изложбе или пројекције на које би били позивани и бивши заробљеници, међутим, према месечним извештајима, публика на овим дешавањима није била бројна.⁷⁹

У тренутку избијања сукоба између Југославије и Информбироа у ФНРЈ је и даље био велики број немачких заробљеника. Чини се да Резолуција није имала утицаја на рад антифашистичких одељења током последњих месеци боравка у Југославији. Према накнадним изјавама повратника, они су за сукоб сазнавали било преко радија, било преко гласина или самих немачких листова, но то није утицало на њихов рад, јер нису заузимали јавни став према Резолуцији, а кроз неколико месеци највећи део заробљеника враћен је у домовину.⁸⁰ Пред озбиљнијим изазовом нашли су се они бивши заробљеници који су као жртве фашизма могли бити репатрирани већ 1946. али су добровољно остали у Југославији како би наставили антифашистички рад, те по отпуштању из заробљеништва закључили уговоре о раду. Такав је био случај Ханса Буркхарта и Ханса Бекера. Током 1948, када је било извесно да ће до краја године највећи део заробљеника бити репатриран, просветни, политички и редакцијски рад са Немцима у Југославији полако је мењао фокус са заробљеника на немачке стручњаке, којих је у ФНРЈ било око 5.000, а међу којима је било и бивших заробљеника који су се, како би прекинули заробљенички статус, обавезали на уговоре о раду у југословенским предузећима.⁸¹ Политички рад са немачким стручњацима одвијао се у по-

79 ДАМСПРС, ПА, 1949, ф. 80, дос. 15, док. 422145, Извештај о раду 3. одељења у месецу новембру 1949. године, 7. 12. 1949.

80 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Bericht über die politische Tätigkeit unserer Kriegsgefangenen in Jugoslawien, 5. 2. 1951; SAPMO-Barch, DY 30/71033, Bericht über die Zeit meiner Gefangenschaft in Jugoslawien, 22. 12. 1949; SAPMO-Barch, DY 30/71033, Adolf Ische an Hermann, 10. 10. 1948; SAPMO-Barch, DY 30/71033, Bericht über die Kriegsgefangenschaft in Jugoslawien, 27. 12. 1949.

81 Пуковник Георгијевић, који се налазио на челу Одељења за ратне заробљеника МУП-а, истицао је средином марта 1948, у писму Ђ. Салају, председнику Глав-

четку, као и рад са заробљеницима, у пуној сагласности са ЈСПН-ом и Слободним савезом немачких синдиката, на чијем је челу био Ханс Јендрецки, који је и писмено овластио Секретаријат за међународне послове Савеза да помаже рад у Југославији, шаље новине, брошуре, часописе и други неопходни материјал. У том контексту основан је у оквиру Јединствених синдиката радника (ЈСЈ) и намештеника Југославије (од октобра 1948. Савез синдиката Југославије) часопис за немачке стручњаке *Der Schaffende* (Трудбеник), који је почео да излази 1. маја 1948. У раду на покретању часописа и синдикалном организовању немачких стручњака Јединственим синдикатима Југославије помагало је Одељење за ратне заробљенике МУП-а, које је током претходних година стекло искуства у просветном и политичком раду са заробљеницима. Уредништво је испрва било у југословенским рукама, а синдикални посао обављали су немачки инструктори при републичким синдикалним организацијама.⁸² Циљеви политичког, културног и просветног рада са немачким стручњацима били су, као и претходних година са заробљеницима, упознавање са југословенским развојем, мотивисање да учествују у обнови ФНРЈ, упознавање са проблемима савремене Немачке, „раскринкавање“ планова и по-

ног одбора ЈСЈ, да би преко месних синдикалних подружница требало организовати културни, просветни и пропагандни рад међу немачким стручњацима, како слободним радницима који су својеволјно дошли из Немачке у ФНРЈ тако и међу бившим заробљеницима-стручњацима који су се обавезали на уговорни рад у Југославији (у том тренутку око 4.800 бивших заробљеника на уговорном раду). Георгијевић је предлагао да се оснују клубови за стручњаке, покрене часопис на немачком језику, изражавајући спремност Одељења за ратне заробљенике да помогне ССЈ, ангажујући људе који би радили као инструктори, пропагандисти или у редакцији новог часописа. АЈ, 117, 346, Пуковник Георгијевић, Председнику Главног одбора Јединствених синдиката Југославије, 13. 3. 1948.

82 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Bericht über unsere gewerkschaftliche und redaktionelle Arbeit in Jugoslawien, 1. 11. 1949. - Априла 1948. Централни одбора ЈСЈ склопио је уговор на две године са осморо Немаца, кандидата Одељења за ратне заробљенике МУП-а, о останку на раду у ФНРЈ. У питању су била двојица редактора новог часописа, један дактилограф и петоро инструктора при савезној и републичким синдикалним организацијама. АЈ, 117, 346, Централни одбор Јединствених синдиката Југославије, Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, 17. 4. 1948. О часопису *Der schaffende* видети и: Илић, „Страни радници и стручњаци“, 479–484.

литике „америчких империјалиста и њихових сателита“, популари-сање борбе „демократских снага Немачке“.⁸³

Априла 1948. су Ханс Буркхарт и Ханс Бекер, обојица предратни антифашисти, који су као припадници Казненог батаљона 999 доспели у југословенско заробљеништво, потписали уговор на две године са ЈСЈ о уредничком послу на новооснованом часопису *Дер шафенде*.⁸⁴ Према њиховим каснијим изјавама, по објављивању Резолуције ИБ-а уредништво часописа настојало је да питање сукоба не отвара на страницама листа. Разлози су били вишеструки – међу немачким радницима велики број је био политички индиферентан, многи су били „реакционарно“ и профашистички оријентисани, многи антисовјетски настројени, те је кључни циљ испрва био придобити их за идеју социјализма, без отварања питања сукоба унутар комунистичког света, за који су веровали да ће се убрзо окончати. Од јесени 1948. године ипак су полако на различите начине на њих вршени притисци да се одреде против Резолуције, а до промене у уредничкој политици часописа дошло је након што је на место главне уреднице почетком 1949. дошла Лиза Гаврић, предратни аустријски комуниста, која је крајем 1948. прешла у Југославију, одредивши се тим чином против Резолуције ИБ-а.⁸⁵ Она је заиста већ јануара 1949. у име Одељења за немачке инструкторе молила Централни одбор Савеза синдиката за повећану политичку подршку раду Одељења, указујући на потребу борбе за петогодишњи план, против непријатељске политике источноевропских партија и у том контексту измена у уређивању листа *Дер шафенде*.⁸⁶

Од 1949. у *Дер шафенде* су објављивани и текстови везани за сукоб Југославије и Коминформа, додуше испрва само дефанзивног карактера. Убрзо након Лизе Гаврић у југословенски пропагандни рад према немачком говорном подручју и Немцима у земљи укључио се Волфганг Леонард, бивши члан Централног комитета ЈСПН-а, који је марта 1949. побегао из СОЗ-а у Југославију. „Ренегат Леонард“ је, према сведочењу Буркхарта, од касног пролећа постао посредник

83 AJ, 117, 346, Постављање инструктора при Главним одборима за културно-просветни рад са немачким и аустријским радницима и стручњацима, 18. 5. 1948.

84 AJ, 117, 346, Централни одбор Јединствених синдиката Југославије, Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, 17. 4. 1948.

85 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Abschrift eines Berichtes von Burkhardt, Berlin, 14. 11. 1949.

86 AJ, 117, 346, Liza Gavrić, Centralnom odboru JSJ, 12. 1. 1949.

преко ког су пристизале новине и материјали из Немачке.⁸⁷ До дефинитивног преокрета у раду редакције *Дер шафенде* је, према сведочењу Буркхарта и Бекера, дошло током августа и септембра 1949, док су они били са породицама на одмору. Уредништво часописа је у њиховом одсуству донело одлуку да обајављује југословенске ноте, Титове говоре и оштре антисовјетске текстове. Тако је политички и уреднички рад са немачким заробљеницима и касније стручњацима у Југославији пратио и динамику југословенско-совјетског сукоба, током ког се југословенско руководство готово годину дана ограничавало на дефанзивне изјаве и акције, у нади да ће спор убрзо бити решен, да би од јесени 1949. отпочело широку антисовјетску кампању, која је свој одраз нашла и на страницама листа *Дер шафенде*.⁸⁸

Буркхарт и Бекер су се, пре истека уговора, уз помоћ совјетске амбасаде, преко Мађарске и Чехословачке вратили у НДР новембра 1949. године. Уочи повратка, према њиховој делатности током боравка у Југославији постојала је сумња у редовима ЈСПН-а. Иако су по саслушању у ЦПКК-у оставили добар утисак, Комисија је сматрала да им, због предугог боравка и карактера њихове делатности у Југославији, још увек не треба поверавати одговорне позиције, те да им треба наћи посао у неком предузећу где могу бити „под контролом“.⁸⁹ Бекер и Буркхарт нису били једини сумњиви. На јесен 1949. отпочела је унутарпартијска кампања у редовима ЈСПН-а.⁹⁰ На конференцији ЦПКК 3–4. септембра нападана је „Титова клика“, која се критиком СССР-а аутоматски сврстала у „табор фашиста и империја-

87 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Abschrift eines Berichtes von Burkhardt, Berlin, 14.11.1949.

88 SAPMO-Barch, DY 30/71033, Bericht über unsere gewerkschaftliche und redaktionelle Arbeit in Jugoslawien, 1.11.1949.

89 SAPMO-Barch, DY 30/71033, ZPKK an den Landesvorstand der SED Gross-Berlin, 2.11.1949.

90 Чистке унутар ЈСПН-а отпочеле су раније. Први на удару су били они партијски чланови који су имали социјалдемократску прошлост, затим припадници малих комунистичких група које су се у Вајмарској Немачкој одвојиле од КП Немачке, оптуживаних за троцкизам, као и они који су током нацистичке власти боравили у емиграцији или у ратном заробљеништву у западним земљама. По сукобу Југославије и ИБ-а, на мети партијске провере нашли су се и они који су заробљеничке дане провели у донедавно братској, социјалистичкој Југославији. О чисткама унутар ЈСПН-а више: Andreas Malycha, Peter Jochen Winters, *Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei*, (Bonn: BrV, 2009), 79–92.

листа“.⁹¹ На наредној седници 25. октобра Херман Матерн је изнео одлуку Политбироа ЈСПН-а да се испитају сви који су се вратили из западне емиграције, као и из америчког, енглеског и југословенског заробљеништва. Као разлог је наведена „чињеница“ да „амерички империјализам“ спрема трећи светски рат, а да у тој припреми настоји да у комунистичке партије и земље народне демократије убаца агента и направи „пету колону“ која ће му у будућности служити – што се у Југославији, наводно, већ одиграло. То је значило да се пред партијом, односно Контролном комисијом, налазио огроман посао. Одабране кадрове, како у централној тако и у покрајинским комисијама, требало је исправа обучити за предстојећи посао. О испитаницима је било потребно сазнати шта су радили пре, током и после емиграције/заробљеништва, какав је данашњи став према партијској линији, према Совјетском Савезу, какво им је било држање према расцепима унутар партије у прошлости, које контакте имају унутар партије, које изван ње, да ли имају везе у иностранству, посебно у Западној Немачкој, њихову породичну ситуацију, профил личности.⁹²

На седници почетком марта 1950. године ЦПКК је закључила да је списак проверених и сумњивих кадрова још увек непотпун и да Комисија мора продужити рад. Уз опаску да су југословенски, поред америчких заробљеника, „најопаснији“ за ЈСПН, ЦПКК је ипак сугерисала да треба применити индивидуални приступ, јер нису сви криви. Ипак, несумњиво је било да „они који су били на позицијама у Југославији не могу да заузимају одговорне позиције у НДР“.⁹³

На основу изјава бивших заробљеника пред истражним органима ЈСПН-а, њихове личне преписке коју је запленила ЦПКК током истраге, карактеристика које су током партијске провере писане, види се да многи од њих нису разумевали разлог због ког су се нашли под лупом партијских органа. Појединци су истицали да желе да пруже активни допринос изградњи своје земље, да је партијски надзор контрапродуктиван, да би било боље и за партију и за

91 SAPMO-Barch, DY 30/71314, Zentrale Parteikontrollkommission, Stenographischer Bericht über die Zonenkonferenz der Zentralen Parteikontrollkommission am 3. Und 4. Sept. 1949 in Halle.

92 SAPMO-Barch, DY 30/71315, Zentrale Parteikontrollkommission, Protokoll der Sitzung der Zentralen-Partei-Kontrollkommission mit den Vorsitzenden der KPCKs am 25. 10. 1949, Berlin, 30. 10. 1949

93 SAPMO-Barch, DY 30/71315, Zentrale Parteikontrollkommission, Protokoll der Sitzung der Zentralen-Partei-Kontrollkommission mit den Vorsitzenden der KPCKs am 9. 3. 1950; SAPMO-Barch, DY 30/70969, Bericht der Kommission, Berlin, 8. 3. 1950.

земљу да их, уместо пристоуре, ангажују на пословима које умеју да обављају. Неки су се жалили на притисак и провере партијских органа, на чињеницу да су због временаведеног у југословенском заробљеништву изгубили посао у некој од државних институција, да су смењени са партијских функција или да партија одбија да их прими у своје чланство.⁹⁴ Притисак и реперкусије које су бивши заробљеници због „југословенске“ прошлости доживљавали на преласку из пете у шесту деценију, средином 50-их постале су прошлост. На основу немачке грађе, преко које се делимично могу пратити судбине бивших заробљеника-антифашиста, види се да су неки од њих од средине 60-их наставили са партијским радом и функцијама, неки су уступали своје станове као „конспиративне просторије“ Министарству државне безбедности НДР, неки су постајали сарадници источнонемачке обавештајне службе, а неки добијали почасне пензије због антифашистичке делатности.⁹⁵ Године проведене у ратном заробљеништву у Југославији више нису представљале препреку.

Репатријација немачких заробљеника из Југославије званично је завршена 18. јануара 1949. године. У земљи је и после тога остало око 1.400 немачких заробљеника осумњичених за ратне злочине почињене на простору Југославије током Другог светског рата. Како је са Резолуцијом Информбироа суштински прекинута свака сарадња између ЈСПН-а и Југославије по бројним питањима, укључујући и ратне заробљенике, питање Немаца који су остали у ФНРЈ и након окончања репатријације постало је током 1949. једно од кључних у односима између Југославије и новоформиране Савезне Републике Немачке (СРН). Оно је решавано на потпуно другачијим основама него што је то био случај током година „братске“ сарадње двају комунистичких руководстава. Наместо политичке и идеолошке сарадње наступило је право дипломатско „трговање“. Југословенска сарадња са Западном Немачком била је одређена пре свега економском нужношћу, услед блокаде са Истока, док је СРН у преговоре са Југославијом улазила из својих, али и политичких интереса западних савезница. Тако је и питање судбине преосталих Немаца у југословенском заробље-

94 Видети документа у: SAPMO-Barch, DY 30/71033.

95 Видети: MfS, HA IX/11 SV1/81 Bd. 291; MfS HA IX/11 SV8/86 Bd. 2; MfS AIM 3102/62; MfS AIM 492/74; MfS AP 6002/57; MfS AIM 921/58 P.

ништву решавано у склопу преговора о трговинској и привредној сарадњи – Југославија је изразила „добру вољу“ да пусти (готово све) преостале заробљенике, а СРН повољним трговинским уговором и кредитним аранжманом из 1951. „жељу“ да помогне југословенски излазак из привредних тешкоћа.⁹⁶

Резиме

По окончању Другог светског рата, међу немачким заробљеницима у Југославији отпочео је рад на политичком и идеолошком преваспитавању бивших војника Вермахта са циљем да се формирају поуздани кадрови који би учествовали у изградњи „демократске“, социјалистичке Немачке. Рад на „демократском преваспитавању“ немачких заробљеника одвијао се првих година уз свесрдну подршку и у сарадњи са Јединственом социјалистичком партијом Немачке (ЈСПН). (Источно)немачка партија је слала новине, часописе, брошуре, филмове, филмске пројекторе и друге материјале који су коришћени за предавања, курсеве, културни програм у логорима, издавање заробљеничких листова, формирање логорских библиотека и др. Део заробљеника сарађивао је и са југословенском обавештајном службом на откривању ратних злочинаца у самим логорима, а појединци су одржавали контакт са југословенским представницима и по повратку у Немачку. Резолуција Информбироа означила је прекид у сарадњи између југословенске и (источно)немачке партије, а многи чланови ЈСПН-а нашли су се на мети партијских провера и притисака због година проведених у југословенском заробљеништву.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije. Fondovi: 507, Savez komunista Jugoslavije, 117 Savez sindikata Jugoslavije.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Fond Politička arhiva, Nemačka.
- Istorijski arhiv Beograda. Fond Bezbednosno-informativna agencija.
- Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde/Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen. Fondovi: DY 30, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, N 4036, Nachlass Wilhelm Pieck.
- Bundesarchiv Koblenz. Fondovi: B 102, Bundesministerium für Wirtschaft, B 122, Bundespräsidialamt.

⁹⁶ Bundesarchiv Koblenz (BAK), B 102 (Bundesministerium für Wirtschaft)/6194.

- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Fond B2, Büro der Staatssekretäre.
- Archiv der sozialen Demokratie/Friedrich-Ebert-Stiftung (FES). Fond: SPD-Parteivorstand, Bestand Kurt Schumacher.
- Ministerium für Staatssicherheit (MfS).

- *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1949*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991.
- *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj, 1944–1946. Dokumenti*, priređivači Zdravko Dizdar, Vladimir Gajger, et al. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

- Böhme, Kurt W. *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1929*, Band I/1, 2. unveränderte Auflage. Bielefeld: Verlag Ernst und Werner Giesking, 1976.
- *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, 2nd edition, ed. Johnatan Vance. Millerton, NY: Grey House Publishing, 2006.
- Hilger, Andreas. „Re-educating the German Prisoners of War: Aims, Methods, Results and Memory in East and West Germany“. *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*, eds Bob Moore, Barbara Hately-Broad, 61–75. Oxford–New York: Berg, 2005.
- Hnilicka, Karl. *Das Ende auf dem Balkan 1944–1945. Die Militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*. Zürich–Frankfurt: Musterschmidt, 1970. doi: 10.2307/2494221
- Ilić, Saša S. „Strani radnici i stručnjaci u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2017. (cirillyc)
- Ilić, Saša. „Vrednovanje rada i životni uslovi nemačkih ratnih zarobljenika zaposlenih u privredi Jugoslavije 1945–1949“. *Istorija 20. veka 2/2019*, 157–176. doi: 10.29362/ist20veka.2019.2.ili.157-176
- Karner, Stefan. „Die Sowjetische Hauptverwaltung für Kriegsgefangene und Internierte. Ein Zwischenbericht“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol. 42 (1994), Nr. 3, 447–471.
- Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, knj. 3. Beograd: Vojnoizdavački novinski centar/Balkanološki institut SANU, 1987.
- Malycha, Andreas, Peter Jochen Winters. *Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei*. Bonn: BpB, 2009.
- Maschke, Erich. „Das Schicksal der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges als Aufgabe Zeitgeschichtlicher Forschung“. *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1929*, Band I/1, 2. unveränderte Auflage, autor Kurt W. Böhme. Bielefeld: Verlag Ernst und Werner Giesking, 1976.

- Reiss, Matthias, „The Nucleus of a New German Ideology? The Re-education of German Prisoners of War in the United States during World War II“. *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*, eds Bob Moore, Barbara Hately-Broad, 91–102. Oxford – New York: Berg, 2005.
- Schmidt-Richberg, Erich. *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*. Heidelberg: Scharnhorst Buchkammeradschaft, 1955.
- Terzić, Milan. „Josip Broz Tito i Nemci - ratni zarobljenici“, *Vojnoistorijski glasnik* 2/2015, 164–175. (cirillic)
- Weber, Jürgen, *Kleine Geschichte Deutschlands seit 1945*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2002.
- *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1957.

- *Berliner Zeitung*
- *Neues Deutschland*
- *Neue Zeit*

Summary

Natalija Dimić

“While rebuilding Yugoslavia, we are working for Germany as well”: German Prisoners of War, Anti-Fascists, Propagandists

ABSTRACT: This paper analyzes political and ideological work among the German prisoners of war in Yugoslavia, as well as the role of German prisoners played in relations between Yugoslavia and the Socialist Unity Party of Germany (SED) between 1945 and 1950. Special attention is devoted to the impact of the Yugoslav-Soviet split on the former German prisoners of war in Yugoslavia.

KEY WORDS: German Prisoners of War, Yugoslavia, Socialist Unity Party of Germany, Yugoslav-German Relations

After the end of World War II the Yugoslav authorities initiated political and ideological work among the German prisoners of war in order to form reliable ‘cadres’ who would engage in the ‘democratic’ socialist reconstruction of Germany. The ‘democratic re-education’ of German prisoners of war was initially carried out in full cooperation with the Socialist Unity Party of Germany (SED). The (East) German party provided the Yugoslavs with newspapers, journals, brochures, films, film projectors, and other materials to be used for camp libraries, courses, cultural program, and newspapers for the German prisoners in Yugoslavia. One part of the German prisoners already collaborated with the Yugoslav secret service during their imprisonment, and some of them remained in touch with the Yugoslavs even after repatriation. However, the Cominform Resolution marked a break in Yugoslav cooperation with the (East) German party, and many members of the SED came under pressure from the German communist authorities because of their time spent in Yugoslav imprisonment.

